<u>धातुपाठे हल्–सन्धिः ३</u>

एतावता अस्माभिर्दृष्टं यत् धातुपाठे हलन्तधातुभ्यः सादिः, तादिः, थादिः, धादिः च प्रत्ययः विहितः चेत् हल्–सन्धिर्भवति; प्रत्ययः वादिः, मादिः, नादिः चेदपि कुत्रचित् भवति | प्रथमे पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यो लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययः स्–प्रत्ययश्चेत्यनयोः योजनविधिः अवलोकितः | द्वितीये पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यः सकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः (लङ्–लकारस्य स्–प्रत्ययम् अतिरिच्य) अवलोकितः | अधुना तृतीये पाठे हलन्तेभ्यो धातुभ्यः तकारादिप्रत्ययानां थकारादिप्रत्ययानां च योजनविधिः (लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययम् अतिरिच्य) परिशीलयाम |

A. विधयः चतुर्षु विभागेषु विभक्तः

१. हलन्तेभ्यो धातुभ्यो लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययः स्–प्रत्ययश्चेत्यनयोः योजनविधिः
२. हलन्तेभ्यो धातुभ्यस् सकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः (लङ्–लकारस्य स्–प्रत्ययम् अतिरिच्य)
३. हलन्तेभ्यो धातुभ्यस् तकारादिप्रत्ययानां थकारादिप्रत्ययानां च योजनविधिः (लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययम् अतिरिच्य)
४. हलन्तेभ्यो धातुभ्यो धकारादिप्रत्ययानां योजनविधिः

तर्हि चतुर्षु अयं पाठः तृतीयः | हलन्तेभ्यो धातुभ्यः तकारादिप्रत्ययानां थकारादिप्रत्ययानां च योजनविधिः (लङ्–लकारस्य त्–प्रत्ययम् अतिरिच्य) परिशील्यते |

B. हलन्तधातुभ्यः तादिप्रत्ययः थादिप्रत्ययः चेत् अष्ट सम्भावनाः

एषु अष्टसु विभागेषु स्मरणीयं यत्— (१) तकारथकारौ खर्–प्रत्याहारे स्तः, अतः बहुत्र **खरि च** (८.४.५५) इत्यनेन चर्त्वसन्धेः प्रसङ्गः; (२) तकारथकारौ झल्–प्रत्याहारे स्तः, अतः यत्र 'झलि' इति सूत्रेषु अनुवर्तते, तत्र तकारे थकारे च परे सूत्रस्य प्रसङ्गः |

1. धात्वन्ते वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः वर्णः एषु अन्यतमश्चेत्, धात्वन्ते चर्त्वम् [**खरि च**] |
   - क्, ख्, ग् → क् [**खरि च**]
     - लेलेख् + ति → लेलेक् + ति → लेलेक्ति
   - च्, ज् → क् [**चोः कुः, खरि च**] |
     - भुंज् + तः → भुङ्ग् + तः → भुङ्क्तः
     - किन्तु व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् → ष् [**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः**]
       - यायज् + ति → यायष् + ति → यायष्टि
       - वाव्रश्च् + ति → वाव्रच् + ति → वाव्रष् + ति → वाव्रष्टि
   - ट्, ठ्, ड् → ट् [**खरि च**]
     - ईड् + ते → ईड् + टे → ईट् + टे → ईट्टे
   - त्, थ्, द् → त् [**खरि च**]
     - अद् + ति → अत् + ति → अत्ति
     - **झरो झरि सवर्णे** इत्यनेन हल्–उत्तरस्य झरः विकल्पेन लोपः सवर्णझरि परे |
       - छिंद् + तः → **खरि च** → छिन्त् + तः → छिन्तः / छिन्तः]
   - प्, फ्, ब् → प् [**खरि च**]
     - तेप् + ता → तेप्ता
2. धात्वन्ते वर्गस्य चतुर्थवर्णः चेत्, प्रत्ययादौ त्, थ् इत्यनयोः धकारः [**झषस्तथोर्धोऽधः**], धात्वन्ते जश्त्वम् [**झलां जश् झशि**] |
   - दोघ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** → दोघ् + धि → **झलां जश् झशि** → दोग् + धि → दोग्धि
3. नकारान्त–मकारान्त–धातुभ्यः कित्–ङित्–प्रत्ययः चेत् धातोः उपधायाः दीर्घत्वम् [**अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति**] |
   - शम् + क्त → शाम् + त → शान्त
   - किन्तु पञ्चदशानां धातूनां अनुनासिकलोपः [**अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति**] |
     - हन् + तः → हतः | गम् + तः → गतः |
   - सन्धिकार्यम् [**नश्चापदान्तस्य झलि**, **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः**] | शाम् + तः → शान्तः | गम् + ता → गन्ता |

4. यकारान्तधातूनां यकारलोपः [**लोपो व्योर्वलि**]
- जाहय् + ति → जाहति

5. धात्वन्ते शकारः चेत् श् → ष् [**व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः**], तदा तकारथकारयोः ष्टुत्वम् |
- वश् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** → वष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** → वष्टि

6. धात्वन्ते षकारः चेत् ष्टुत्वम् एव |
- द्वेष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** → द्वेष् + टि → द्वेष्टि

7. धात्वन्ते सकारः चेत् वर्णमेलनम् |
- आस् + ते → आस्ते

8. धात्वन्ते हकारः चेत् ह् → ढ् → लोपः, तकारथकारयोः ढकारः [**हो ढः**, **झषस्तथोर्धोऽधः**, **ष्टुना ष्टुः**, **ढो ढे लोपः**] | लिह् + ता → लेढा |
- ढकारस्य लोपानन्तरं पूर्वस्थितस्य अण् (अ, इ, उ) इत्यस्य दीर्घादेशः [**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः**]
  - लिह् + तः → लिढ् + तः → लिढ् + धः → लिढ् + ढः → लि + ढः → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** → ली + ढः → लीढः
- दकारादि–हकारान्तधातोः ह् → ग्, तकारथकारयोः धकारः [**दादेर्धातोर्घः**, **झषस्तथोर्धोऽधः**, **झलां जश् झशि**]
  - दुह् + ति → दोह् + ति → दोघ् + ति → दोघ् + धि → दोग् + धि → दोग्धि
- द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह् इत्येषां वा ह् → ग्, तकारथकारयोः धकारः [**वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्**, **झषस्तथोर्धोऽधः**, **झलां जश् झशि**] | घ्–अभावे ह् → ढ् → लोपः |
  - द्रुह् + ता → द्रोह् + ता → द्रोघ् + ता → द्रोघ् + धा → द्रोग् + धा → द्रोग्धा [पक्षे ढत्वात् द्रोढा]
- सह् वह् इति धात्वोः ह् → ढ् → लोपः, तकारथकारयोः ढकारः, अ → ओ | [सामान्यं + **सहिवहोरोदवर्णस्य**]
  - सह् + तुमुन् → सह् + तुम् → सढ् + तुम् → सढ् + धुम् → सढ् + ढुम् → स + ढुम् → सो + ढुम् → सोढुम्
- नह्–धातोः ह् → द्, तकारथकारयोः धकारः [**नहो धः**, **झषस्तथोर्धोऽधः**, **झलां जश् झशि**]
  - नह् + ता → **नहो धः** → नध् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → नध् + धा → **झलां जश् झशि** → नद् + धा → नद्धा

C. अग्रे खण्डशः प्रत्येकं विभागं परिशील्यते—

1. <u>वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः वर्णः प्राक् अपि च त् थ् वा परे चेत्, **खरि च**</u>

धातोः अन्तिमवर्णः वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः वा चेत्, अपि च प्रत्ययादौ त् थ् वा चेत्, चर्त्वसन्धिं करोतु |

खरि च (८.४.५५) = झलः स्थाने चरादेशो भवति खरि परे | खरि सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलां जश् झशि** इत्यस्मात् **झलां** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **अभ्यासे चर्च** इत्यस्मात् **चर्च** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहित–सूत्रमेवम्— **झलां चू खरि च संहितायाम्** |

वयं जानीमः यत् **खरि च** इत्यनेन खर् (त्, थ्, स्) परे अस्ति चेत्, पूर्वतनवर्गीयव्यञ्जनस्य प्रथमसदस्यादेशः (चू आदेशो) भवति | यत्र प्राक् प्रथमो द्वितीयस्तृतीयो वा वर्णोऽस्ति, अपि च परे त्, थ् वा अस्ति, तत्र अस्माकं प्रथमं कार्यं चर्त्वम् एव | (चतुर्थो वर्णश्चेत् कार्यं भिन्नम्; तद् अनन्तरम् अवलोकयाम |) अत्र क्रमेण सर्वान् वर्गान् परिशीलयाम—

– <u>क्, ख्, ग् → क्</u> [**खरि च**]

खरि च (८.४.५५) इत्यनेन प्रथमादेशो भवति | यथा—
शशक् + ति → शशक् + ति → शशक्ति
शशक् + थः → शशक् + थः → शशक्थः
लेलेख् + ति → लेलेक् + ति → लेलेक्ति
लेलेख् + थः → लेलेक् + थः → लेलेक्थः

तात्वङ्ग् + ति → तात्वङ्क् + ति → तात्वङ्क्ति
तात्वङ्ग् + थः → तात्वङ्क् + थः → तात्वङ्क्थः

– <u>चवर्गस्य समूहत्रयम्</u>

१. चकारजकारयोः सामान्यम् = च्, ज् → क् [**चोः कुः, खरि च**]

रिंच् + तः → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → रिङ्क् + तः → रिङ्क्तः
रिंच् + थः → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → रिङ्क् + थः → रिङ्क्थः
भुंज् + तः → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → भुंग् + तः → **खरि च** (८.४.५५) → भुंक् + तः → भुङ्क् + तः → भुङ्क्तः
भंज् + थः → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → भुंग् + थः → **खरि च** (८.४.५५) → भुंक् + थः → भुङ्क् + थः → भुङ्क्थः

चोः कुः (८.२.३०) = चवर्गस्य स्थाने कवर्गादेशो भवति झलि पदान्ते च | चोः षष्ठ्यन्तं, कुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **चोः कुः झलि पदस्य अन्ते च** |

२. व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज् इति चवर्गान्तधातवः चेत्, षकारादेशो भवति

उपरितनेषु विशिष्टोक्तेषु धातुषु अन्यतमः चेत्, षकारादेशो भवति | तदा **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन प्रत्ययादौ त्–स्थाने ट्, अपि च थ्–स्थाने ठ् | यथा—

यायज् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इत्यनेन षत्वम् → यायष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन ष्टुत्वम् → यायष्टि

व्रश्च्, भ्रस्ज् इति धात्वोः अन्ते संयोगः अस्ति अपि च संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः, अतः **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यनेन सकारस्य लोपो भवति | धेयं यत् वाव्रश्च्–धातोः उपधायां यः शकारः सः मूले सकारः | तदा **स्तोः श्चुना श्चुः** (८.४.४०) इत्यनेन चकारस्य प्रभावेन सकारस्य श्चुत्वेन शकारः जातः | मूले सकारः इति कारणतः **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्य प्रसक्तिरस्ति |

वाव्रश्च् + ति → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यनेन झलि परे संयोगस्य आदौ स्थितस्य सकारस्य लोपः → वाव्रच् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इत्यनेन षत्वम् → वाव्रष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन ष्टुत्वम् → वाव्रष्टि

वाव्रश्च् + थः → **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यनेन स्–लोपः → वाव्रच् + थः → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इत्यनेन षत्वम् → वाव्रष् + थः → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन ष्टुत्वम् → वाव्रष्ठः

एवमेव—

वाव्रश्च् + ति → वाव्रष्टि	वाव्रश्च् + थः → वाव्रष्ठः
बाभ्रस्ज् + ति → बाभ्रष्टि	बाभ्रस्ज् + थः → बाभ्रष्ठः
यायज् + ति → यायष्टि	यायज् + थः → यायष्ठः
राराज् + ति → राराष्टि	राराज् + थः → राराष्ठः
बाभ्राज् + ति → बाभ्राष्टि	बाभ्राज् + थः → बाभ्राष्ठः

मृज्–सृज्–धात्वोः अपि कार्यं तदेव; मृज्–धातोः वृद्धिः अपि भवति, सृज्–धातोः अम्–आगमः—
मृज् + ति → **मृजेर्वृद्धिः** (७.२.११४) → मार्ज् + ति → मार्ष्टि

मृज् + थः → अपित्त्वात् गुणनिषेधः → मृष्टः
सरीसृज् + ति → **सृजिदृशेर्झल्यमकिति** (६.१.५८) इत्यनेन अम्–आगमः → सरीसृ–अ–ज् → **इको यणचि** इत्यनेन यण् → सरीस्रज् + ति → सरीस्रष्टि
सरीसृज् + थः → सरीस्रज् + थः → सरीस्रष्ठः

३. छकारान्तधातोः वर्गद्वयम्—

a) तुक्–सहित–छकारान्तधातुः इति चेत्, **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** (६.४.१९) इत्यनेन शत्वं, तदा **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** इत्यनेन षत्वम् |

पाप्रच्छ् + ति → **च्छ्वोः शूडनुनासिके च** (६.४.१९) → पाप्रश् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) → पाप्रष् + ति → पाप्रष्टि

एवमेव— पाप्रच्छ् + थः → पाप्रष्ठः

b) तुक्–सहित–छकारान्तधातुः नास्ति चेत्, **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् |

वावाञ्छ् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** (८.२.३६) इति सूत्रे तुक्–सहित–छकारः आवश्यकः अतः अस्य सूत्रस्य प्रसक्तिर्नास्ति → वावाञ्छ् + ति → **चोः कुः** (८.२.३०) इत्यनेन कुत्वम् → **नश्चापदान्तस्य झलि** (८.३.२४) इत्यनेन झलि नकारस्य अनुस्वारादेशः → वावांख् + ति → **खरि च** (८.४.५५) → वावांक् + ति → **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** (८.४.५८) → वावाङ्क्ति

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) = व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, तुक्–सहित–छकारान्ताः शकारान्ताः चैषां धातूनाम् अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने षकारादेशः, न तु पूर्णपदस्य | व्रश्चश्च भ्रस्जश्च सृजश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च श् च तेषामितरेतरद्वन्दः व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः, तेषां व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशाम् | व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षष्ठ्यन्तं, षः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अत्र '**जच्छशां**' इति भागे **छे च** (६.१.७३) इत्यनेन तुक्–आगमे सति जत्छशां, तदा श्चुत्वसन्धौ जच्छशां | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि पदस्य अन्ते च** |

च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६.४.१९) = तुक्–सहित–छकारस्य स्थाने शकारादेशः अपि च वकारस्य स्थाने ऊठ्–आदेशो भवति अनुनासिकादि–प्रत्यये परे, क्वि परे, झलादि–प्रत्यये च परे | च्छ् च व् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः च्छ्वौ, तयोः च्छ्वोः | श् च ऊठ् च तयोः समाहारद्वन्द्वः शूड् | **झलां जशोऽन्ते** (८.२.३९) इत्यनेन ठकारस्य स्थाने डकारः | च्छ्वोः षष्ठ्यन्तं, शूड् प्रथमान्तम्, अनुनासिके सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्मात् **क्विझलोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **च्छ्वोः अङ्गस्य शूड् क्विझलोः अनुनासिके च** |

ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) = दन्त्यसकारस्य तवर्गीयवर्णस्य च स्थाने मूर्धन्यषकारादेशः टवर्गीयवर्णादेशश्च भवतः, मूर्धन्यषकार–टवर्गीयवर्णयोः योजनेन | **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** (१.३.१०) इति परिभाषा–सूत्रेण उद्देशिनाम् अनुदेशिनां च यथाक्रमम् उद्देशिभिः अनुदेशिनः संबन्ध्यन्ते | ष् च टुश्च ष्टुः, तेन ष्टुना, समाहारद्वन्द्वः | ष् च टुश्च ष्टुः, समाहारद्वन्द्वः | ष्टुना तृतीयान्तं, ष्टुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **स्तोः श्चुना श्चुः** (८.४.४०) इत्यस्मात् **स्तोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **स्तोः ष्टुना ष्टुः संहितायाम्** |

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (८.२.२९) = संयोगस्य प्रथमसदस्यः सकारः ककारः वा चेत्, संयोगस्य प्रथमसदस्यलोपो भवति न तु द्वितीयसदस्यस्य, झलि पदान्ते च | स् च क् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः स्कौ, तयोः स्कोः | संयोगस्य आदि संयोगादि, तयोः संयोगाद्योः, षष्ठीतत्पुरुषः | **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य

अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **संयोगाद्योः स्कोः लोपः झलि पदस्य अन्ते च** |

– <u>ट्, ठ्, ड् → ट्</u> [**खरि च**]

ष्टुना ष्टुः इत्यनेन प्रत्ययादौ त्–स्थाने ट्, अपि च थ्–स्थाने ठ् | तदा **खरि च** इत्यनेन प्रथमादेशो भवति | यथा—

ईड् + ते → **ष्टुना ष्टुः** (८.४.४१) इत्यनेन ष्टुत्वम् → ईड् + टे → **खरि च** (८.४.५५) इत्यनेन चर्त्वम् → ईट् + टे → ईट्टे

– <u>त्, थ्, द् → त्</u> [**खरि च**]

खरि च इत्यनेन प्रथमादेशो भवति | प्रत्ययादौ स्थितस्य त् थ् इत्यनयोः कोऽपि विकारो नास्ति | यथा—

अद् + ति → **खरि च** → अत् + ति → अत्ति
अद् + थः → **खरि च** → अत् + थः → अत्थः
छिंद् + तः → **खरि च** → छिन्त् + तः → छिन्तः / छिन्तः
छिंद् + थः → **खरि च** → छिन्त् + थः → छिन्त्थः / छिन्थः

अत्र छिन्तः, छिन्त्थः इत्यनयोः विकल्पेन तलोपं कृत्वा छिन्तः, छिन्थः भवतः | सूत्रमस्ति **झरो झरि सवर्णे** |

झरो झरि सवर्णे (८.४.६५) = हल्–उत्तरस्य झरः विकल्पेन लोपः सवर्णझरि परे | झरः षष्ठ्यन्तं, झरि सप्तम्यन्तं, सवर्णे सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **हलो यमां यमि लोपः** (८.४.६४) इत्यस्मात् **हलः**, **लोपः** चेत्यनयोः अनुवृत्तिः | **झयो होऽन्यतरस्याम्** (८.४.६२) इत्यस्मात् **अन्यतरस्याम्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **हलः झरः लोपः अन्यतरस्यां सवर्णे झरि संहितायाम्** |

उपरितनस्य सूत्रस्य कृते सावर्ण्यं नाम किमिति स्मरणीयम् |

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् (१.१.९) = तालु–आदीनि स्थानानि, आभ्यन्तर–प्रयत्नाः, आभ्यां मानाभ्यां यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह तौल्यं, तयोः वर्णयोः सवर्णसंज्ञा स्यात् | सवर्णसंज्ञा विधायक–सूत्रम् | तुल्यः नाम सदृशः | आस्यम् [अस् + ण्यत्] नाम मुखे सञ्जायते यत् | तुल्यं च तुल्यश्च तुल्यौ, आस्यञ्च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नौ, तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ ययोः तत्तुल्यास्यपयत्नं, द्वन्द्वगर्भः बहुव्रीहिः | तुल्यास्यप्रयत्नं प्रथमान्तं, स्वर्णं प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्** |

वर्णद्वयं यदा मुखस्य समाने स्थाने, समानेन आभ्यन्तरप्रयत्नेन च उच्चार्यते, तदा तस्य वर्णद्वयस्य सवर्णसंज्ञा भवति | कस्यचित् वर्णस्य उच्चारणार्थं मुखे किञ्चन स्थानं भवति, मुखस्य अन्तः कश्चन प्रयत्नः भवति (आभ्यन्तरप्रयत्नः इति), अपि च मुखात् बहिः कश्चन प्रयत्नः भवति (बाह्यप्रयत्नः इति) | स्थानानि = कण्ठः, तालु, मूर्धा, दन्ताः, ओष्ठौ इत्यादिकम् | आभ्यन्तरप्रयत्नाः इत्युक्ते स्पृष्टः, ईषत्स्पृष्टः, ईषद्विवृतः, विवृतः संवृतः चेति | बाह्यप्रयत्नाः इत्युक्ते विवारः, संवारः, श्वासः, नादः, घोषः, अघोषः, अल्पप्राणः, महाप्राणः, उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः चेति | धेयं यत् सावर्ण्यार्थं केवलं मुखस्य अन्तः यत् स्थानम् अपि च यः आभ्यन्तरप्रयत्नः सः, एते एव द्वे तत्त्वे अपेक्ष्येते | बाह्यप्रयत्नः अस्मिन् विषये नैवान्तर्भूतः | अनेन अ, आ अपि च सर्वे अष्टादश अकाराः इत्येषां सावर्ण्यं भवति | एषां वर्णानां स्थानं कण्ठः, आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतश्च |

यद्यपि कस्यचित् अवर्णस्य उदात्तसंज्ञा, कस्यचित् अनुदात्तसंज्ञा, तथापि स भेदः केवलं बाह्यप्रयत्नस्य अतः सावर्ण्यविषये नैव आयाति | तथैव क्, ख्, ग्, घ्, ङ् एतेषां पञ्चानां सवर्णसंज्ञा भवति | यद्यपि 'क'कारस्य बाह्यप्रयत्नः विवारः, श्वासः, अघोषः, अल्पप्राणः च अपि तु 'घ'कारस्य बाह्यप्रयत्नः संवारः, नादः, घोषः, महाप्राणः च—नाम द्वयोः वर्णयोः बाह्यप्रयत्नः नितरां भिन्नः, तथापि ककारघकारयोः सवर्णसंज्ञा भवति एव यतोहि मुखे स्थानं समानं (कण्ठः), आभ्यन्तरप्रयत्नः समानः (स्पृष्टः) च | 'क'कारः 'च'कारः इत्यनयोः सवर्णसंज्ञा तु न भवति यतः यद्यपि आभ्यन्तरप्रयत्नः समानः (स्पृष्टः), तथापि मुखे स्थानं भिन्नं ('क'कारस्य कण्ठः, 'च'कारस्य तालु इति) | ककारङकारयोः सवर्णसंज्ञा भवति यतः मुखे स्थानं समानं (कण्ठः), आभ्यन्तरप्रयत्नः समानः (स्पृष्टः) च | तयोः बाह्यप्रयत्नः भिन्नः यतः ङकारस्य कृते नासिकायाः प्रयोगो भवति, परञ्च स च भेदः मुखात् बहिर्वर्तते अतोऽत्र

अप्रासङ्गिको विषय इति | 'अ'कारः 'क'कारः इत्यनयोः सवर्णसंज्ञा भवति वा ? नैव | द्वयोस्स्थानं समानं, परन्तु आभ्यन्तरप्रयत्नः भिन्नः ('अ'कारस्य विवृतः, 'क'कारस्य स्पृष्टः इति) |

अत्र सारांशः एवं यत् तकारथकारयोः सावर्ण्यम् अस्ति, अतः अधःस्थिते उदाहरणे तकारस्य विकल्पेन लोपो भवति—
छिंद् + थः → **खरि च** → छिन्त् + थः → छिन्त्थः / छिन्थः

– <u>प्, फ्, ब् → प्</u> [**खरि च**]

खरि च इत्यनेन प्रथमादेशो भवति | प्रत्ययादौ स्थितस्य त् थ् इत्यनयोः कोऽपि विकारो नास्ति | यथा—

छोप् + ता → **खरि च** → छोप्ता
तेप् + ता → तेप्ता

2. <u>धात्वन्ते वर्गस्य चतुर्थवर्णः अपि च प्रत्ययादौ त् थ् वा चेत्, कार्यद्वयं वर्तते</u>

धातोः अन्तिमवर्णः वर्गस्य चतुर्थसदस्यः चेत् झषन्तधातुरिति उच्यते | अत्र झषन्तधातुभ्यः तादि थादि च प्रत्ययानां योजनविधिः |

१) **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन प्रत्ययादौ त्, थ् इत्यनयोः स्थाने धकारादेशो भवति |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष्–उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा–धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर–अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर–अकारः अपि तथा | न धा, अधा नञ्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **झषः तथोः धः अधः** |

२) तदा **झलां जश् झशि** इत्यनेन धात्वन्ते चतुर्थवर्णस्य स्थाने तृतीयादेशो भवति |

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन जश्–वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्–प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **झलां जश् झशि संहितायाम्** |

यथा—
दोघ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन प्रत्यये स्थितस्य तकारस्य स्थाने धकारः → दोघ् + धि → **झलां जश् झशि** इत्यनेन धात्वन्ते चतुर्थवर्णस्य स्थाने तृतीयादेशः → दोग् + धि → दोग्धि

तथैव—
लालभ् + ति → लालभ् + धि → लालब् + धि → लालब्धि
रुणध् + ति → रुणध् + धि → रुणद् + धि → रुणद्धि
जझर्झ् + ति → **चोः कुः** इत्यनेन कुत्वम् → जझर्घ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** → जझर्घ् + धि → **झलां जश् झशि** → जझर्ग् + धि → जझर्ग्धि

3. <u>नकारान्त–मकारान्त–धातुभ्यः तकारादि–थकारादि–प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

नकारान्तधातुः मकारान्तधातुः वा चेत्, स च धातुः अनुनासिकधातुरिति उच्यते |

अत्र सोपानत्रयं वर्तते—

१. सर्वप्रथमं स च तकारादिप्रत्ययः / थकारादिप्रत्ययः कित्, ङित् वा अस्ति न वा इति निर्णेतव्यम् |
<u>कित्–ङित् प्रत्यया:</u> यथा— क्त, क्तवतु, क्तिन्, तः (नाम तस् [तिप्, तस्, झि इत्येषु तस्] | तस् अपित् सार्वधातुकम् अतः ङिद्वत्)
<u>कित्–ङित्–भिन्ना:</u> यथा— तुमुन्, तव्य, ति |

तकारादिः/थकारादिः प्रत्ययः कित्–ङित् चेत्, द्वितीयसोपानम् आरोढव्यम् | तकारादिः/थकारादिः प्रत्ययः कित्–ङित् नास्ति चेत्, साक्षात् तृतीयसोपानं गन्तव्यम् |

२. तकारादिः/थकारादिः प्रत्ययः कित्–ङित् चेत्, अधस्तनम् अङ्गकार्यं करणीयम् |

a) सामान्यनियमः

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति इत्यनेन झलादि–कित्–ङित्–प्रतये परे, अनुनासिकधातोः उपधायाः दीर्घत्वं भवति |

यथा—
शम् + क्त → शाम् + त → शान्त
वम् + क्त → वाम् + त → वान्त

अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति (६.४.१५) = अनुनासिकान्ताङ्गस्य उपधायाः दीर्घादेशो भवति क्वि च झलादि कित्ङित्–प्रत्यये परे | क्विश्च झल् तयोरितरेतरद्वन्द्वः क्विझलौ, तयोः क्विझलोः | क् च ङ् तयोरितरेतरद्वन्द्वः क्ङौ, तौ इतौ यस्य तत् क्ङित्, तस्मिन् क्ङिति | अनुनासिकस्य षष्ठ्यन्तं, क्विझलोः सप्तम्यन्तं, क्ङिति च सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **नोपधायाः** (६.४.७) इत्यस्मात् **उपधायाः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** (६.३.१११) इत्यस्मात् **दीर्घः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते अनुनासिकवर्णः अस्ति; **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे** (१.१.७२, वार्तिकम् २९) इत्यनेन **क्विझलोः क्ङिति** इत्युक्तौ क्वि + झलादौ क्ङिति (तादृशप्रत्ययः यस्य आदौ झल् स्यात्) | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अनुनासिकस्य अङ्गस्य उपधायाः दीर्घः क्विझलोः क्ङिति** |

हल्–सन्धि–पाठे क्वि इत्यस्य प्रसङ्गो नास्ति, किन्तु तस्य दृष्टान्तः दास्यते येन पूर्णसूत्रार्थः स्पष्टः स्यात् | केचन प्रत्ययाः सन्ति ये यदा प्रातिपदिकेभ्यः सुबन्तेभ्यः च विधीयन्ते, तदा नाम–धातुः निष्पद्यते | एषु क्विप्–प्रत्ययः अन्यतमः | क्विप्–प्रत्ययस्य सर्वापहार–लोपः भवति, नाम पूर्णप्रत्ययस्य लोपः | ककारः **लशक्वतद्धिते** (१.३.८) इत्यनेन, पकारः **हलन्त्यम्** (१.३.३) इत्यनेन तयोः इत्–संज्ञा भवति, तदा **तस्य लोपः** (१.३.९) इति सूत्रेण लोपः | इकारः केवलम् उच्चारनार्थम् | तदा वकारः एकाकी; तस्य च **वेरपृक्तस्य** (६.१.६७) इत्यनेन लोपः | तदानीं किमपि नावशिष्यते; किन्तु **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** (१.१.६२) इत्यनेन तस्य लक्षणं भवति एव | अतः यद्यपि तस्य लोपो जातः, किञ्च क्वि परे अस्ति इति बुध्यते |

इदम् + क्विप् → क्विप् इत्यस्य सर्वापहार–लोपः → इदम् → **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यनेन अनुनासिकान्ताङ्गस्य उपधायाः दीर्घादेशः → इदाम् → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) इत्यनेन तस्य धातु–संज्ञा → लटि इदाम् + शप् + तिप् → इदामति [= "he behaves like this one"]

राजन् + क्विप् → क्विप् इत्यस्य सर्वापहार–लोपः → राजन् → **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यनेन अनुनासिकान्ताङ्गस्य उपधायाः दीर्घादेशः → राजान् → **सनाद्यन्ता धातवः** (३.१.३२) इत्यनेन तस्य धातु–संज्ञा → लटि राजान् + शप् + तिप् → राजानति [= "he behaves like a king"]

b) विशेषनियमः

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति (६.४.३७) = वन्–धातोः, अनुनासिकान्त–अनुदात्तोपदेश–धातोः, अनुनासिकान्त–तनादि–धातोः अनुनासिकस्य लोपो भवति झलादि–कित्ङित्–प्रत्यये परे | अनुदात्तः उपदेशे येषां ते, अनुदात्तोपदेशाः बहुव्रीहिः | तनोतिः आदिः येषां ते, तनोत्यादयः बहुव्रीहिः | अनुदात्तोपदेशाश्च वनतिश्च तनोत्यादयश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वः अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादयः, तेषाम् अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् | क् च ङ् तयोरितरेतरद्वन्द्वः क्ङौ, तौ इतौ यस्य तत्

क्ङित्, तस्मिन् क्ङिति | अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां षष्ठ्यन्तम्, अनुनासिक इति लुप्तष्ठीकं पदं, लोपः प्रथमान्तं, झलि सप्तम्यन्तं, क्ङिति सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते अनुनासिकवर्णः अस्ति (वनतिं विहाय 'अनुनासिक' इति पदं सर्वेषां विशेषणम्); **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्ते स्थितस्य अनुनासिकवर्णस्य लोपः; **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे** (१.१.७२, वार्तिकम् २९) इत्यनेन **झलि क्ङिति** इत्युक्तौ झलादौ क्ङिति (तादृशप्रत्ययः यस्य आदौ झल् स्यात्) | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अनुनासिक–अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् अङ्गस्य लोपः झलि क्ङिति** |

अनेन आहत्य पञ्चदश धातवः निर्दिष्टाः | वन् धातुः (भ्वादिगणे), अनुनासिकान्त–अनुदात्तोपदेश–धातवः (यम्, रम्, नम्, गम्, हन्, मन्), अनुनासिकान्त–तनादि–धातवः (तनु, क्षिणु, क्षणु, ऋणु, तृणु, घृणु, वनु, मनु) | एषु धातुषु मन्–धातुः दिवादिगणे अस्ति; हन्–धातुः अदादिगणे अस्ति; अष्ट धातवः तनादिगणे सन्ति; अवशिष्टाः भ्वादौ एव | एषां धातूनां अन्ते स्थितस्य अनुनासिकस्य लोपो भवति झलादि–कित्ङित्–प्रत्यये परे | यथा—

हन् + तः → हतः	हन् + थः → हथः [अदादिगणे विकरणं नास्ति]
गम् + तः → गतः	जङ्गम् + थः → जङ्गथः [यङ्लुकि विकरणं नास्ति]
मन् + तः → मतः	तन् + तः → ततः
रम् + तः → रतः	यम् + तः → यतः

अत्र प्रश्नः उदेति, तनादिगणे नव अनुनासिकान्तधातवः सन्ति, किन्तु तेषु केवलम् अष्टौ धातवः अनेन सूत्रेण अनुनासिकलोपो भवति इत्युक्तम् | अन्तिमधातुः षणु (सन्) इति धातोः का गतिः ? अस्य धातोः अपि अनेन सूत्रेण कार्यं भवति स्म, किन्तु अपरेण सूत्रेण अयं धातुः साक्षात् उक्तः —

जनसनखनां सञ्झलोः (६.४.४२) = जन्, सन्, खन् एषां धातूनां नकारस्य स्थाने आकारादेशो भवति झलादि–सन्–प्रत्यये परे झलादि–कित्ङित्–प्रत्यये परे च | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **जनसनखनाम् अङ्गानाम् आत् झलि सञ्झलोः क्ङिति** |

सन्–धातोः आत्त्वं भवति इति कारणतः **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इत्यनेन तस्य अनुनासिकलोपो न भवति |

अन्यः प्रश्नः उदेति यत् **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इति सूत्रम् **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्य अपवादः वा ? **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इति सामान्यम्, **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इति विशेषः | यत्र यत्र **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इत्यस्य प्रसक्तिः, तत्र तत्र **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्य अपि प्रसक्तिः; **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्य अन्यत्र लब्धावकाशः, **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इत्यस्य अन्यत्र लब्धावकाशो नास्ति यतोहि पञ्चदशानां धातूनां स्थले **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्यापि प्रसक्तिः; तेषु पञ्चदशसु अपि यदि अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति (६.४.१५) इति सूत्रं कार्यं कुर्यात्, **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इति सूत्रं निरवकाशं स्यात् | इति भाति; नाम अपवादभूतसूत्रम् अस्ति इति भाति | किन्तु वस्तुतस्तु नास्ति तथा | किमर्थम् ? द्वयोः सूत्रयोः एकत्र प्राप्तिः इति यदा कथ्यते, तदा द्वयोः कार्यस्थलं समानं भवेत्; अत्र किन्तु तथा नास्ति | **अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यनेन उपधा दीर्घः, **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इत्यनेन अनुनासिकलोपः | **कर्यस्थलभिन्नत्वात् अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति** (६.४.१५) इत्यस्य कार्यानन्तरम् **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) इत्यस्य अवकाशो भवति | यथा गम् + तः → उपधादीर्घः → गाम् + तः → अनुनासिकलोपः → गातः इति अनिष्टं रूपं जायते | किन्तु अवकाशस्तु जातः | अनेन अपवादः वक्तुं न शक्यते | अतः गम् + तः इति स्थितौ **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति** (६.४.३७) भवति परत्वात् न तु अपवादत्वात् | तथा सर्वत्र | शिक्षा अत्र एवं यत् अपवादस्य कृते कार्यं केवलं युगपत् इति न; कार्यस्थलं समानमपि भवेत् |

तर्हि येषां धातूनाम् अत्र नकारलोपो भवति, तेभ्यः इदम् अङ्गकार्यं कृत्वा अधस्तनं सन्धिकार्यं करणीयम् | (तकारादि / थकारादि प्रत्ययः किट्ङित् नास्ति चेत्, अङ्गकार्यम् अकृत्वा साक्षात् अधस्तनं सन्धिकार्यं करणीयम् |)

३) सन्धिकार्यम्

नकारान्तधातूनां मकारान्तधातूनां च तकारादि थकारादि च प्रत्यये परे, सन्धिद्वयं करणीयम्—

a) **नश्चापदान्तस्य झलि** (८.३.२४) = अपदान्तस्य नकारस्य मकारस्य च स्थाने अनुस्वारादेशो भवति झलि परे | झल्–प्रत्याहारे वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः च वर्णाः अपि च श्, ष्, स्, ह् इति वर्णाः अन्तर्भूताः | पदस्य अन्तः पदान्तः, न पदान्तः अपदान्तः तस्य अपदान्तस्य | नः षष्ठ्यन्तं, च अव्ययपदम्, अपदान्तस्य षष्ठ्यन्तं, झलि सप्तम्यन्तं, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **मो ऽनुस्वारः** (८.३.२३) इत्यस्मात् **मः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अपदान्तस्य मः नः च अनुस्वारः झलि संहितायाम्** |

b) **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः** (८.४.५८) = अनुस्वारस्य स्थाने परसवर्णादेशो भवति ययि परे | परस्य सवर्णः, परसवर्णः, षष्ठी तत्पुरुषः | अनुस्वारस्य षष्ठ्यन्तं, ययि सप्तम्यन्तं, परसवर्णः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | यय्–प्रत्याहारे श्, ष्, स्, ह् एतान् वर्जयित्वा सर्वे हल्–वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः संहितायाम्** |

शाम् + तः → शान्तः
वाम् + तः → वान्तः
गम् + तुम् → गन्तुम्
दाम् + तः → दान्तः
गम् + ता → गन्ता
रम् + तुम् → रन्तुम्

4. <u>यकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

यकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि वा प्रत्ययः परे अस्ति चेत्, यकारस्य लोपो भवति **लोपो व्योर्वलि** इति सूत्रेण | यथा—

जाहय् + ति → जाहति
जाहय् + तः → जाहतः
जाहय् + थः → जाहथः

लोपो व्योर्वलि (६.१.६६) = वकारयकारयोः लोपो भवति वल्–प्रत्याहारे परे | व् च य् च व्यौ इतरेतरद्वन्द्वः, तयोः व्योः | लोपः प्रथमान्तं, व्योः षष्ठ्यन्तं, वलि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **व्योः लोपः वलि** |

वकारान्तधातोः तकारादि थकारादि च प्रत्यये परे हल्सन्धिकार्यस्य अवसरः नास्ति | तत्र ऊठभावो भवति; स च ऊठ्भावः अङ्गकार्यं न तु सन्धिकार्यम् | इतोऽपि बोधनार्थं गतपाठः द्रष्टव्यः (सकारादिप्रत्यये परे) |

5. <u>शकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

शकारान्तधातुभ्यः तादि थादि वा प्रत्यये परे—
१. शकारस्य स्थाने षकारादेशो भवति **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** इति सूत्रेण |
२. प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारथकारयोः ष्टुत्वसन्धिना त्–स्थाने ट्, अपि च थ्–स्थाने ठ्–आदेशो भवतः |

यथा—
वश् + ति → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** इत्यनेन षत्वम् → वष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन ष्टुत्वम् → वष्टि
उश्+ थः → **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** इत्यनेन षत्वम् → उष् + थः → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन ष्टुत्वम् → उष्ठः

एवमेव—
ईश् + ते → ईष् + ते → ईष् + टे → ईष्टे
ऐश् + थाः → ऐष् + थाः → ऐष् + ठाः → ऐष्ठाः

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः (८.२.३६) = व्रश्च्, भ्रस्ज्, सृज्, मृज्, यज्, राज्, भ्राज्, छकारान्ताः शकारान्ताः चैषां धातूनाम् अन्तिमवर्णस्य स्थाने षकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्तिमवर्णस्य एव स्थाने षकारादेशः, न तु पूर्णपदस्य | व्रश्चश्च भ्रस्जश्च सृजश्च मृजश्च यजश्च राजश्च भ्राजश्च छश्च श् च तेषामितरेतरद्वन्दः व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशः, तेषां व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशाम् | व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षष्ठ्यन्तं, षः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | अत्र '**जच्छशां**' इति भागे **छे च** (६.१.७३) इत्यनेन तुक्–आगमे सति जत्छशां, तदा श्चुत्वसन्धौ जच्छशां | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः झलि पदस्य अन्ते च** |

ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) = दन्त्यसकारस्य तवर्गीयवर्णस्य च स्थाने मूर्धन्यषकारादेशः टवर्गीयवर्णादेशश्च भवतः, मूर्धन्यषकार–टवर्गीयवर्णयोः योजनेन | **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** (१.३.१०) इति परिभाषा–सूत्रेण उद्देशिनाम् अनुदेशिनां च यथाक्रमम् उद्देशिभिः अनुदेशिनः संबन्ध्यन्ते | ष् च टुश्च ष्टुः, तेन ष्टुना, समाहारद्वन्द्वः | ष् च टुश्च ष्टुः, समाहारद्वन्द्वः | ष्टुना तृतीयान्तं, ष्टुः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **स्तोः श्चुना श्चुः** (८.४.४०) इत्यस्मात् **स्तोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **स्तोः ष्टुना ष्टुः संहितायाम्** |

6. <u>षकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

धात्वन्ते षकारस्य कोऽपि विकारो नास्ति | प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारथकारयोः ष्टुत्वसन्धिना त्–स्थाने ट्, अपि च थ्–स्थाने ठ्–आदेशो भवतः | यथा—

द्वेष् + ति → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन ष्टुत्वम् → द्वेष् + टि → द्वेष्टि
एवमेव—
द्विष् + थः → द्विष् + ठः → द्विष्ठः
अचष् + त → अचष् + ट → अचष्ट
अचष् + थाः → अचष् + ठाः → अचष्ठाः

7. <u>सकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

अत्र किमपि कार्यं नास्ति; केवलं वर्णमेलनम् | यथा—

आस् + ते → आस्ते

8. <u>हकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः</u>

अत्र मार्गः पञ्चप्रकारकः—सामान्यनियमः, चत्वारः विशेषाः च |

१. सामान्यनियमः

- तकारादि थकारादि च प्रत्यये परे, धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति, **हो ढः** इत्यनेन सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्–आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः** इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने ढ्–आदेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |

– पूर्वतनस्य ढ्–लोपो भवति **ढो ढे लोपः** इति सूत्रेण |

लिह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन गुणः → लेह् + ता → **हो ढः** इत्यनेन झलि परे ह्–स्थाने ढ्–आदेशः → लेढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन त्–स्थाने ध्–आदेशः → लेढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः** इत्यनेन ष्टुत्वम् → लेढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** इत्यनेन पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपः → ले + ढा → लेढा

एवेमेव—
रुह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** → रोह् + ता → **हो ढः** → रोढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → रोढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः**→ रोढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** → रोढा
मिह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** → मेह् + ता → **हो ढः** → मेढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → मेढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः**→ मेढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** → मेढा

हो ढः (८.२.३१) = हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | हः षष्ठ्यन्तं, ढः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **हः ढः झलि पदस्य अन्ते च** |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष्–उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा–धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर–अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर–अकारः अपि तथ | न धा, अधा नञ्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **झषः तथोः धः अधः** |

ढो ढे लोपः (८.३.१३) = ढकारे परे पूर्वतनस्य ढकारस्य लोपो भवति | ढः षष्ठ्यन्तं, ढे सप्तम्यन्तं, लोपः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **ढः ढे लोपः** |

विशेषः—

ढ्, ् इत्यनयोर्लोपानन्तरं तयोः पूर्वस्थितस्य अण् (अ, इ, उ) इत्यस्य दीर्घादेशो भवति | यथा—

लिह् + तः → **हो ढः** → लिढ् + तः → **झषस्तथोर्धोऽधः** → लिढ् + धः → **ष्टुना ष्टुः**→ लिढ् + ढः → **ढो ढे लोपः** → लि + ढः → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इत्यनेन ढ् इत्यस्य लोपानन्तरं पूर्वस्थितस्य अणः दीर्घादेशः → ली + ढः → लीढः

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः (६.३.१११) = ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः | ढकाररेफयोः लोपस्य निमित्तकढकाररेफे परे, अण्–प्रत्याहारे स्थितस्य दीर्घादेशो भवति | ढ्रलोपे इति द्वन्द्वगर्भ–उपपदतत्पुरुषसमासः— ढ् च् च ढ्रौ, इतरेतरद्वन्द्वः, ढ्रौ लोपयतीति ढ्रलोपः, तस्मिन् ढ्रलोपे | ढ्रलोपः गर्भद्वन्द्वः उपपदतत्पुरुषः | ढ्रलोपे सप्तम्यन्तं, पूर्वस्य षष्ठ्यन्तं, दीर्घः प्रथमान्तम्, अणः षष्ठ्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूरणम्— **ढ्रलोपे पूर्वस्य अणः दीर्घः** |

उपरि ढकारस्य उदाहरणं दृष्टम् | विसर्गसन्धौ रेफस्य प्रसिद्धोदाहरणम् | पुनः रमते → पुन् + रमते → **रो रि** (८.३.१४, लघु० १११) इत्यनेन रेफस्य रेफे परे लोपः → पुन + रमते → **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** → पुना रमते | अस्मिन् वृत्तान्ते रेफः एव रेफस्य लोपस्य निमित्तम् | रेफलोपनिमित्तकरेफात् प्राक् अण्–प्रत्याहारे अन्यतमवर्णोऽस्ति (अकारः इति) अतः अणः दीर्घत्वं भवति |

२. दकारादि–हकारान्तधातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः

– तकारादि थकारादि च प्रत्यये परे, दकारादि–हकारान्तधातोः धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन सूत्रेण |
– अधुना प्रत्ययः झष्–परतः अस्ति, अतः प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्–आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः** इति सूत्रेण |

- अधुना धातु–परतः झश् अस्ति (धकारः), अतः धात्वन्ते घ्–स्थाने तृतीयादेशो भवति **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | जश्त्वसन्धिरिति |

दोह् + ति → **दादेर्धातोर्घः** इत्यनेन ह्–स्थाने घ्–आदेशः → दोघ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** इत्यनेन त्–स्थाने ध्–आदेशः → दोघ् + धि → **झलां जश् झशि** इत्यनेन घ्–स्थाने ग्–आदेशः → दोग् + धि → दोग्धि

एवमेव—
दुह् + थः → **दादेर्धातोर्घः** → दुघ् + थः → **झषस्तथोर्धोऽधः** → दुघ् + धः → **झलां जश् झशि** → दुग् + धः → दुग्धः
देह् + ति → **दादेर्धातोर्घः** → देघ् + ति → **झषस्तथोर्धोऽधः** → देघ् + धि → **झलां जश् झशि** → देग् + धि → देग्धि
दिह् + थः → **दादेर्धातोर्घः** → दिघ् + थः → **झषस्तथोर्धोऽधः** → दिघ् + धः → **झलां जश् झशि** → दिग् + धः → दिग्धः

दादेर्धातोर्घः (८.२.३२) = दकारादिधातोः हकारस्य स्थाने घकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | दः आदौ यस्य स दादिः, तस्य दादेः, बहुव्रीहीः | दादेः षष्ट्यन्तं, धातोः षष्ठ्यन्तं, घः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्मात् **हः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **दादेः धातोः हः घः झलि पदस्य अन्ते च** |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष्–उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा–धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर–अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर–अकारः अपि तथ | न धा, अधा नञ्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **झषः तथोः धः अधः** |

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन जश्–वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्–प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **झलां जश् झशि संहितायाम्** |

३. द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह् एभ्यः चतुर्भ्यः धातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः

एभ्यः चतुर्भ्यः धातुभ्यः हकारस्य स्थाने विकल्पेन घकारो वा ढकारो वा भवति | यथा—

a) ह्–स्थाने घ्–आदेशः

- झलि परे धात्वन्ते ह्–स्थाने घ्–अदेशः **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** इति सूत्रेण |
- अधुना प्रत्ययः झष्–परतः अस्ति, अतः प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्–आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः** इति सूत्रेण |
- अधुना धातु–परतः झश् अस्ति (धकारः), अतः धात्वन्ते घ्–स्थाने तृतीयादेशो भवति **झलां जश् झशि** इति सूत्रेण | जश्त्वसन्धिरिति |

द्रुह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन गुणः → द्रोह् + ता → **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** → द्रोघ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → द्रोघ् + धा → **झलां जश् झशि**→ द्रोग् + धा → द्रोग्धा

एवेमेव—
मुह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** → मोह् + ता → **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** → मोघ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → मोघ् + धा → **झलां जश् झशि**→ मोग् + धा → मोग्धा
स्नुह् + ता → स्नोह् + ता → स्नोघ् + ता → स्नोघ् + धा → स्नोग् + धा → स्नोग्धा
स्निह् + ता → स्नेह् + ता → स्नेघ् + ता → स्नेघ् + धा → स्नेग् + धा → स्नेग्धा

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (८.२.३३) = द्रुह्, मुह्, ष्णुह्, ष्णिह् एषां चतुर्णां धातूनां हकारस्य स्थाने विकल्पेन घकारादेशो भवति झलि पदान्ते च; घ्–अभावे **हो ढः** (८.२.३१) इत्यनेन ढकारादेशो भवति | द्रुहश्च मुहश्च ष्णुहश्च ष्णिहश्च तेषाम इतरेतर्द्वान्द्वः, द्रुहमुहष्णुहष्णिहः, तेषां द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् | वा अव्ययपदं, द्रुहमुहष्णुहष्णिहां षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्मात् **हः**, **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) इत्यस्मात् **घः**, **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि**, **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्येषाम् अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **द्रुह–मुह–ष्णुह–ष्णिहाम् वा हः घः झलि पदस्य अन्ते च** |

झषस्तथोर्धोऽधः (८.२.४०) = झष्–उत्तरस्य तकारथकारयोः स्थाने धकारादेशो भवति, धा–धातुं वर्जयित्वा | तस्च थ् च तथौ इतरेतरद्वन्द्वः; तयोः, तथोः | तकारोत्तर–अकारः उच्चारणार्थम् अस्ति; अग्रे 'धः' इत्यस्य धकारोत्तर–अकारः अपि तथ | न धा, अधा नञ्तत्पुरुषः, तस्मात् अधः | झषः पञ्चम्यन्तं, तथोः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तम्, अधः पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **झषः तथोः धः अधः** |

झलां जश् झशि (८.४.५३) = झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परे | **स्थानेऽन्तरतमः** (१.१.५०) इत्यनेन जश्–वर्णेषु वर्णनिर्धारणम् | झलां षष्ठ्यन्तं, जशः प्रथमान्तम्, झशि सप्तम्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | झश्–प्रत्याहारे वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः च वर्णाः अन्तर्भूताः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **झलां जश् झशि संहितायाम्** |

b) ह्–स्थाने ढ्–आदेशः

- झलि परे धात्वन्ते ह्–स्थाने ढ्–अदेशः **हो ढः** इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्–आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः** इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने ढ्–आदेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |
- पूर्वतनस्य ढ्–लोपो भवति **ढो ढे लोपः** इति सूत्रेण |

द्रुह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** इत्यनेन गुणः → द्रोह् + ता → **हो ढः** → द्रोढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → द्रोढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः**→ द्रोढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** → द्रो + ढा → द्रोढा
मुह् + ता → **पुगन्तलघूपधस्य च** → मोह् + ता → **हो ढः** → मोढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → मोढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः**→ मोढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** → मो + ढा → मोढा
स्नुह् + ता → स्नोह् + ता → स्नोढ् + ता → स्नोढ् + धा → स्नोढ् + ढा → स्नो + ढा → स्नोढा
स्निह् + ता → स्नेह् + ता → स्नेढ् + ता → स्नेढ् + धा → स्नेढ् + ढा → स्ने + ढा → स्नेढा

<u>ढत्वं घत्वम् इति विषये</u>

सावधानतया अत्र सूत्रक्रमं निरीक्षताम्—
हो ढः (८.२.३१)
दादेर्धातोर्घः (८.२.३२)
वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (८.२.३३)

प्रथमम् अस्ति **हो ढः** (८.२.३१) इति सामान्यसूत्रं; तदा **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२), प्रथमस्य अपवादः; तदा **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** (८.२.३३), पुनः इतोऽपि विशेषम् | तत्र द्रुह्–धातोः विषये **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** (८.२.३३) इति **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) इत्यस्य बाधकम्— एकवारं यदा **दादेर्धातोर्घः** बाधितं, पुनः कार्यार्थं नागच्छति | अतः **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** (८.२.३३) इत्यनेन 'वा' (विकल्पेन) घत्वं; यस्मिन् पक्षे अनेन घत्वं न भवति, तदा **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) तत्र घत्वस्य साधनार्थं नागच्छति अपि तु **हो ढः** (८.२.३१) इत्यनेन ढत्वं भवति | फलितार्थे द्रुह् + ता → घत्वपक्षे द्रोग्धा, ढत्वपक्षे द्रोढा |

केचन पृच्छन्ति यत् द्रुह्–धातुः दकारादिहकारान्तधातुः अतः यदा **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** (८.२.३३) इत्यनेन घत्वं न भवति, तदा

दकारादिहकारान्तत्वात् **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) इत्यनेन घत्वं भवति यतोहि **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२), **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्य अपवादः; किन्तु तादृशं चिन्तनं दोषपूर्णम् | यदा **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्** (८.२.३३) इत्यनेन घत्वं न भवति, तदा **हो ढः** (८.२.३१) इत्यनेन ढत्वम् |

४. सह् वह् इति धातुभ्यां तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः

- तकारादि थकारादि च प्रत्यये परे, धात्वन्तस्य हकारस्य स्थाने ढकारादेशो भवति, **हो ढः** इत्यनेन सूत्रेण |
- अधुना प्रत्ययः झष्–परतः अस्ति, अतः प्रत्ययादौ स्थितस्य तकारस्य थकारस्य च ध्–आदेशो भवति **झषस्तथोर्धोऽधः** इति सूत्रेण |
- प्रत्ययादौ स्थितस्य धकारस्य स्थाने ढ्–आदेशो भवति **ष्टुना ष्टुः** इति सूत्रेण |
- पूर्वतनस्य ढ्–लोपो भवति **ढो ढे लोपः** इति सूत्रेण |
- लुप्तढकारस्य पूर्ववर्तिनः अकारस्य ओकारादेशो भवति **सहिवहोरोदवर्णस्य** इति सूत्रेण | **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** (६.३.१११) इत्यस्य अपवादः |

सह् + ता → **हो ढः** → सढ् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → सढ् + धा → **ष्टुना ष्टुः** → सढ् + ढा → **ढो ढे लोपः** → स + ढा → **सहिवहोरोदवर्णस्य** → सो + ढा → सोढा
एवमेव वह् + ता → वढ् + ता → वढ् + धा → वढ् + ढा → व + ढा → वो + ढा → वोढा

इदं धातुद्वयम् अतिप्रसिद्धम्—सह् (सहते), वह् (वहति) इति | तयोः तुमुन् रूपमपि प्रसिद्धम्—
सह् + तुमुन् → सह् + तुम् → सढ् + तुम् → सढ् + ढुम् → स + ढुम् → सो + ढुम् → सोढुम्
वह् + तुमुन् → वह् + तुम् → वढ् + तुम् → वढ् + ढुम् → व + ढुम् → वो + ढुम् → वोढुम्

सहिवहोरोदवर्णस्य (६.३.११२) = ढकारस्य लोपश्चेत्, सह् वह् इति धात्वोः अकारस्य स्थाने ओकारादेशो भवति | सहिश्च वह् च तयोरितरेतरद्वन्द्वः सहिवहौ, तयोः सहिवहोः | सहिवहोः षष्ठ्यन्तम्, ओत् प्रथमान्तम्, अवर्णस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** (६.३.१११) इत्यस्मात् **ढलोपे** इत्यस्य अनुवृत्तिः (रेफस्य कार्यं अत्र न भवति एव अतः सेफः नानीतः) | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्—**सहिवहोः अवर्णस्य ओत् ढलोपे** इति |

५. नह् धातुतः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः

नह् + ता → **नहो धः** → नध् + ता → **झषस्तथोर्धोऽधः** → नध् + धा → **झलां जश् झशि** → नद् + धा → नद्धा

नहो धः (८.२.३४) = नह्–धातोः हकारस्य धकारादेशो भवति झलि पदान्ते च | नहः षष्ठ्यन्तं, धः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **हो ढः** (८.२.३१) इत्यस्मात् **हः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **दादेर्धातोर्घः** (८.२.३२) इत्यस्मात् **धातोः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** (८.२.२९) इत्यस्मात् **अन्ते**, **च** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **नहः धातोः हः धः झलि पदस्य अन्ते च** |

इति हलन्तेभ्यो धातुभ्यः तकारादि थकारादि च प्रत्ययानां योजनविधिः |

Swarup – October 2013 (Updated June 2016)